

HISTORISCHE VERKLARING EN KOMPARATIEVE METHODE: BOUWSTENEN VOOR EEN THEORIE VAN DE MAATSCHAPPIJGESCHIEDENIS

DR. A.A. VAN DEN BRAEMBUSSCHE

I. Kritische geschiedfilosofie: enkele fundamentele kritieken op de gangbare methodetheorie

Niettegenstaande het aantal publikaties op het gebied van de kritische geschiedfilosofie erg groot is, wordt men steeds weer gekonfronteerd met een gelijkaardige methodenstrijd, die zich sinds de eeuwwisseling tot op heden met een bijzondere hardnekkigheid heeft weten te handhaven. Men kan zonder overdrijving gewag maken van twee tradities in de theorie van de geschiedenis. De ene traditie, die zich respektievelijk als hermeneutisch, neo-kantiaans, neo-idealistisch en meer recentelijk ook als taalfilosofisch en narrativistisch laat kenmerken, vertegenwoordigt de *anti-unitaire tendens*. De anti-unitaire tendens gaat van de veronderstelling uit dat de historische kennis *sui generis* (d.w.z. van een eigen aard) en/of autonoom is: zij is bijgevolg niet herleidbaar tot andere vormen van empirische kennis. Terwijl aanvankelijk vooral het onderscheid met de natuurwetenschappen werd beklemtoond, is in toenemende mate ook het onderscheid met de sociale wetenschappen op de voorgrond getreden. De andere traditie, die respektievelijk als naturalistisch, positivistisch en meer recentelijk ook als logisch-positivistisch kan worden gekarakteriseerd, vertegenwoordigt de *unitaire tendens*. Het positivisme had al bij aanvang betoogd dat, indien de geschiedenis tenminste enige aanspraak wilde maken op wetenschappelijkheid, haar methode niet fundamenteel van de natuurwetenschappelijke methode *mocht* verschillen. Terwijl in de eerste traditie de geschiedenis niet als een wetenschap wordt beschouwd, althans niet in de angelsaksische zin van het woord, gaat men er in de tweede traditie van uit dat indien de geschiedenis geen volwaardige wetenschap is, zij dat maar moet worden.

Terwijl rond de eeuwwisseling en ook lange tijd nadien de hermeneutiek de bijna exclusieve dienst uitmaakte van de kritische geschiedfilosofie, heeft na de tweede wereldoorlog de analytische geschiedfilosofie dit studieterrein in sterke mate beheerst. Inderdaad, hoewel het historisch artikel van C.G. Hempel, *The Function of General Laws in History* in 1942 verscheen¹, is de analytische geschiedfilosofie slechts na de oorlog goed op dreef gekomen. Terwijl in 1951 nog prof. Walsh in

zijn heldere en bevattelijke *An Introduction to Philosophy of History*² zich erover kon beklagen dat boeken over kritische geschiedfilosofie van Engelstalige schrijvers bijzonder zeldzaam waren, kon nog geen twintig jaar later D.H. Fischer konstaten dat de analytische geschiedfilosofie als een bijzondere subdiscipline van de kennistheorie kan worden beschouwd en in een grote bloei verkeert.³ In een tijdspanne van een goede twintig jaar is inderdaad een aantal werken verschenen dat nu reeds als standaardwerk van de analytische geschiedfilosofie kan worden gezien. Daarbij voegt zich nog een imposante reeks van tijdschriftartikelen, die onmisbaar zijn om zich rekenschap te kunnen geven van de belangrijke tussenstadia die het analytisch onderzoek op geschiedfilosofisch vlak heeft doorlopen.

Hoe is het mogelijk geweest dat de analytische geschiedfilosofie een dergelijke vlucht kon nemen? De onmiddellijke aanleiding was tweevoudig. Ten eerste was er het hogervermeld artikel van C.G. Hempel dat, geheel en al in oppositie met de klassieke hermeneutische visie, nu juist poneerde dat er geen principieel onderscheid bestond tussen de natuurwetenschappelijke en de historische verklaring, er was hoogstens een gradueel verschil dat eerder te wijten was aan de methodologische achterstand van de geschiedwetenschap. Dit artikel bevatte reeds een model van historische verklaring dat nadien bekendheid verwierf onder de naam 'covering law model'. Een tweede, directe aanleiding was het posthuum verschijnen in 1946 van R.G. Collingwoods *The Idea of History*⁴. Hoewel in 1935 van de bekende idealist F.H. Bradley een opmerkelijk essay was verschenen⁵, stootte men in de angelsaksische landen voor het eerst op een kritisch-geschiedfilosofisch werk dat in draagwijdte en qua originaliteit niet moest onderdoen voor de toen reeds klassieke hermeneutiek op het vasteland.

Uit deze tweevoudige aanleiding ontstonden in de vijftiger jaren twee werken die van ongemeen belang bleken te zijn voor de analytische geschiedfilosofie, namelijk *The Nature of Historical Explanation*⁶ van Patrick Gardiner en *Laws and Explanation in History*⁷ van William Dray. In beide werken staat het probleem van de historische verklaring centraal, doch beide auteurs opteren voor een ander model van historische verklaring. Gardiner voor het reeds genoemde 'covering law model', Dray voor het 'model van de continuë serie' (verklaring van gebeurtenissen) en het 'model van de rationele verklaring' (verklaring van aktie). Om een blauwdruk te geven van de 'covering law'-theorie kan men zeggen dat zij de stelling inhoudt *dat er slechts van verklaring sprake is, indien dit gebeurt krachtens een verwijzing naar een algemene wet*. De 'covering law'-theoretikus pretendeert dat zijn model de basis-struktuur van elke mogelijke verklaring weerspiegelt, dus ook van de historische verklaring. Omdat hier gebruik wordt gemaakt van de notie een bijzonder geval in een wet onder te brengen, m.a.w. het te dekken of te beschermen ('covering') met een wet ('law') spreekt W. Dray van 'covering law model'. Toch kan deze terminologie tot verwarring leiden. Dray verstaat immers onder 'covering law'-theorie *enkel* het zgn. deduktief-nomologisch model, terwijl Hempel zelf, die deze uitdrukking nadien van Dray overnam, er zowel het 'deduktief-nomologisch model' als het later ontwikkelde 'induktief-statistisch model' onder verstaat. Aangezien bijna alle discussies in de analytische geschiedfilosofie betrekking hebben op het eerste model, zal ik omwille van de duidelijkheid steeds over het 'deduktief-nomologisch' (afgekort : DN-model) spreken.⁸

Het is W. Dray die zich, in grote mate het boek van Gardiner als vertrekbasis nemend, enkele jaren later als dé opponent van de DN-theorie ontpopte. De tegenargumentatie van Dray kan als volgt worden samengevat. Vooreerst tracht Dray

aan te tonen dat het voor de totstandkoming van een historische verklaring niet *noodzakelijk* is dat zij naar een algemene wet verwijst. Bovendien tracht hij de DN-theorie verder te ondergraven door te betogen dat het verklaren van een bijzonder geval door een beroep te doen op een wet, zelfs wanneer die wet expliciet wordt vermeld, nog niet ipso facto betekent dat de aangehaalde wet wel degelijk verklaart wat eronder valt. Dus volgens Dray is de algemene wet noch een noodzakelijke noch een voldoende voorwaarde voor de verklaring van historische gebeurtenissen. Naar het einde van zijn boek toe, in het bijzonder in hoofdstuk V, tracht Dray te bewijzen dat de DN-theorie voor de verklaring van individuele aktie hoegenaamd geen geldigheid bezit. Als model voor de verklaring van aktie stelt hij in hetzelfde hoofdstuk zijn alternatieve conceptie voor die hij de ietwat ongelukkige naam van 'rationele verklaring' gaf.

De verdere discussie binnen de analytische geschiedfilosofie werd sterk bepaald door de verklaringskontroverse tussen Hempel en Dray. Heel wat auteurs die zich met de kontroverse gingen bemoeien, ontwikkelden een alternatieve verklaringstheorie, zodat de analytische geschiedfilosofie uiteindelijk een heel scala van verklaringsmodellen opleverde, die toepasselijk heetten te zijn op de historische praktijk. Naarmate de discussie vorderde, tekenden zich volgende tendensen af : 1- steeds meer theorieën, ook deze van Hempel en Dray, gingen zich toespitsen op de verklaring van individuele, menselijke aktie; 2- bijna alle alternatieve verklaringstheorieën waren op de een of andere wijze anti-unitair, zodat het DN-model in een steeds geïsoleerder positie kwam te staan ; 3- steeds meer auteurs gingen de nadruk leggen op de narratieve structuur van de historische taal.

Het ligt niet in de bedoeling hier deze diverse verklaringsmodellen gedetailleerd ter discussie te stellen, de onderlinge tekortkomingen zorgvuldig af te wegen en dan met de verdediging van één onder hen of met het voorstel van een lichtjes aangepast verklaringsmodel te eindigen. Indien ik aldus te werk zou gaan, dan loop ik het gevaar de historische verklaring op mijn beurt in een wijsgerig matrijs te stollen, een soort van Procrustesbed dat schril kontrasteert met het zo opvallende pluralisme aan verklaringspraktijken, dat momenteel in de geschiedwetenschap schering en inslag is. Waar het mij om gaat is na te gaan of het *rendement* van de analytische geschiedfilosofie wel in verhouding staat met de geleverde inspanningen, of, om het wat konkreter uit te drukken en misschien ook wat rethorischer : heeft de analytische geschiedfilosofie ons een logika van de historische verklaring verschaft die relevant mag worden genoemd voor de wijze waarop hedendaagse historici daadwerkelijk historische verklaringen geven, en zoniet, waar liggen de fundamentele tekortkomingen en hoe kan men zich een idee vormen van de complexiteit en de daadwerkelijke logika van historische verklaringen?

Ofschoon de analytische geschiedfilosofie de verdienste toekomt, dank zij ha uitermate gesofistikeerde analyses, de kritische geschiedfilosofie op het niveau van de wetenschapstheorie te hebben getild, kan zij mijns inziens op een viertal punten fundamenteel worden bekritiseerd. Ten eerste hebben analytische geschiedfilosofen zich inderdaad, zoals K. Acham onderstreepte, teveel toegespitst op aloude, dualistische tradities. Ten tweede hebben zij, zoals D.H. Fischer, H. Adelman e.a. benadrukten, hun verklaringstheorieën niet voldoende empirisch gevalideerd. Ten derde hebben zij, zoals F.G. Downing e.a. betoogden, niet voldoende aandacht ge-

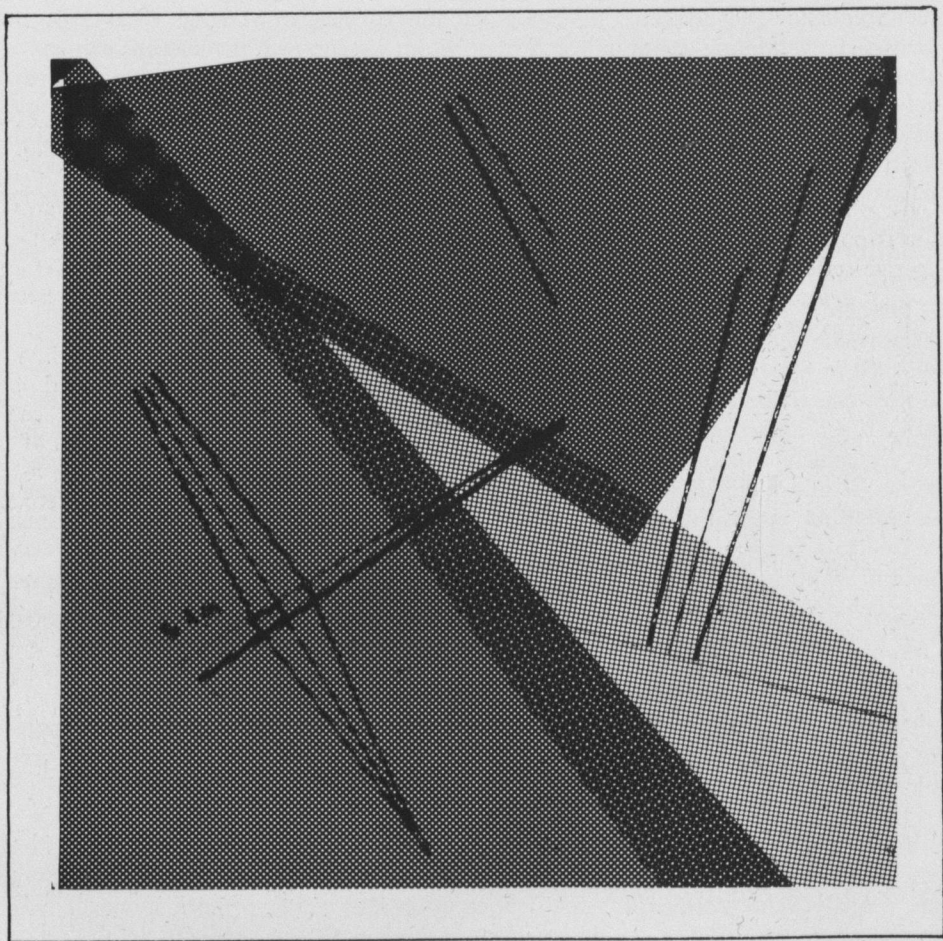
schonken aan de voorbereidende operaties die voor de totstandkoming van een historische verklaring onontbeerlijk zijn. Ten vierde hebben zij niet voldoende aansluiting gezocht bij belangrijke groeistadia in de geschiedwetenschap.

De eerste kritiek wordt, zo denk ik, overvloedig geïllustreerd door wijsgerige vooronderstellingen die aan bijna de gehele analytische discussie ten grondslag liggen. De Hempel - Dray controverse berust immers op een al te absolute en wijsgerig bepaalde tegenstelling tussen *feit* en *waarde*, *wet* en *norm*, *empirische hypothesen* en *kritische beoordeling*. Men kan zich echter de vraag stellen of *deskriptieve* verklaringscomponenten dan zo rigoreus te scheiden zijn van de *normatieve*, zoals Hempel en Stegmüller het doen voorkomen. Anderzijds lijkt het niet gewettigd zoals Dray in navolging van Rickert doet, deskriptieve generalisaties alle legitimiteit te ontfangen en *enkel* normatieve aktiebeginselen verklaringsrecht toe te schrijven in een rationele verklaring. Zoals Ruth Macklin aantoonde⁹ kan men *op zuiver wijsgerige gronden* heel goed betogen dat verklarende rationaliteitscriteria zowel beschrijvend als normatief van aard zijn, een wijsgerig standpunt dat een belangrijke stap vooruit zou betekenen en veel discussie overbodig zou maken. In de huidige stand van zaken is het beslist niet moeilijk om het groteske karakter van de Hempel-Dray controverse aan de oppervlakte te brengen. Inderdaad, *daar waar Hempel volhoudt dat redenen of aktiebeginselen niet in staat zijn akties te verklaren omdat wij geen feiten uit normen kunnen deduceren*, beweert Dray dat *empirische hypothesen of theoretische wetten geen akties kunnen verklaren omdat we geen normen uit feiten kunnen deduceren* !¹⁰ Dat noch Hempel noch Dray bereid zijn om een *synthese* tussen hun onderscheiden standpunten te verklaren, heeft weinig uit te staan met het objekt van onderzoek, nl. de historische kennis, maar gaat terug op het aloude contrast tussen het *methodologisch monisme*, dat al karakteristiek was voor het orthodoxe positivisme, en het *methodologisch dualisme*, dat al karakteristiek was voor de neo-kantiaanse kentheorie en in het taalanalytisch pluralisme van Wittgenstein II en de Oxfordschool eerst latent maar nadien steeds manifester op de voorgrond kwam.¹¹ Dat ook de verdere ontwikkelingen in de analytische geschiedfilosofie, ondanks de grote verscheidenheid aan alternatieve verklaringsmodellen, steeds opnieuw dezelfde tegenstelling tussen een *unitaire* en *anti-unitaire tendens* laten zien, is zeer betekenisvol. Zowel het dispositionele, teleologische als narratieve model steunen, enkele lofwaardige uitzonderingen zoals A.C. Danto niet te na gesproken, op de onderstelling dat het methodologisch monisme ontoelaatbaar is en de historische kennis bijgevolg volstrekt autonoom is, zij het dat men zich daarvoor beroept op de bijzondere natuur van de individuele aktie of op de bijzondere kenmerken van de narratio. Telkens is de inzet van de analyse de poging om aan te tonen dat de historische verklaring niet kan en mag beantwoorden aan de criteria die aan de wetenschappelijke verklaring worden gesteld. Zo maakt von Wright een preliminair onderscheid tussen enerzijds de *aristotelische* en anderzijds de *galileïsche traditie*, en neemt hij zich voor aan te tonen dat enkel de aristotelische traditie, die de finalistische of teleologische verklaring nastreeft, en niet de galileïsche traditie, die de mechanische of kausale verklaring verkiest, geschikt is om de historische verklaring logisch te verhelderen.¹² Er is een verschuiving merkbaar van rationele naar teleologische verklaring, maar in wezen gaat het hier om hetzelfde methodologisch dualisme. Hetzelfde geldt voor de narrativisten, die echter de dichotomie tussen wetenschappelijke en historische verklaring niet zozeer op basis van de menselijke aktie dan wel op basis van het *'zelf-verklarende karakter'* van een goed op bewijsmateriaal gesteunde narratio legitimeren.¹³

De tweede belangrijke kritiek, namelijk dat de analytische geschiedfilosofen hun theorieën niet voldoende empirisch hebben aangetoond, hangt nauw samen met het eerste bezwaar. *De eksklusief-wijsgerige inzet van de discussie had voor gevolg dat slechts weinige daadwerkelijke gevallen van historische verklaring in detail werden onderzocht om uit te maken of de voorgestelde verklaringstheorie wel degelijk empirisch kon worden geïllustreerd.* De meeste voorbeelden die Dray, Gardiner, von Wright e.a. aanhalen stammen uit het dagelijks leven, terwijl Hempel en zijn medestanders meestal naar voorbeelden uit de natuurwetenschappen verwijzen. Als er al eens een historisch voorbeeld wordt gegeven, dan wordt het voorbeeld in de regel niet voldoende geanalyseerd.¹⁴ Het enige, min of meer omstandige voorbeeld van historische verklaring dat door von Wright wordt beschouwd, is niet eens een geschikte toepassing van het teleologische model, hoewel de rest van zijn boek bijna geheel aan een enthousiaste analyse van dit model is gewijd!¹⁵ Hoe een dispositionele verklaring in de daadwerkelijke kontekst van het historisch onderzoek funktioneert, hierover raadpleegt men tevergeefs Gardiner en White. Van de 'moleculaire narratio', nochtans een centrale notie in Danto's theorie van de geschiedenis, is me geen enkele illustratie bekend. Noch Hempel, noch Stegmüller hebben een bevredigend voorbeeld gegeven van wat zij onder een 'historisch-genetische verklaring' verstaan.¹⁶

De derde belangrijke kritiek, namelijk dat de analytische geschiedfilosofie de 'historische verklaring' teveel heeft geabstraheerd van andere onderzoeksoperaties, uit zich in het feit dat epistemologische noties zoals 'het historisch feit' en 'de historische verklaring' al te veel gehypostaseerd werden, waardoor de analyse als vanzelf een apriorisch karakter verwierf. Hierbij wordt meestal veronachtzaamd dat de verschillende onderzoeksoperaties van de historicus in een gegeven onderzoeks-kontekst in onderlinge interrelatie staan. Een historische verklaring, gezien als het eindprodukt van een doelgerichte aktie, is onlosmakelijk verbonden met preliminaire onderzoeksoperaties, zoals de keuze van het domein, de externe en interne bronnenkritiek enz... Zelfs indien men op zuiver metatheoretisch-niveau blijft, en bijgevolg een *zelfstandige studie* van de historische methodiek als irrelevant afwijst, dan nog kan men er niet aan voorbij gaan dat de globale, cognitieve waarde van de historische methodiek medebepalend is voor de *logika* van de historische verklaring of de narratio. Overigens hebben binnen de analytische traditie zowel M.G. Murphey als L.G. Goldstein op overtuigende wijze aangetoond hoe belangrijk de preliminaire gegevens van de historische methodiek zijn voor de logika van de historische kennis.¹⁷

De vierde belangrijke kritiek, namelijk dat de analytische geschiedfilosofie niet voldoende aansluiting heeft gezocht bij belangrijke, aktuele groeistadia in de historische wetenschap, is vast en zeker als het meest verstrekkende bezwaar te beschouwen. Analytische geschiedfilosofen hebben doorgaans weinig of geen aandacht besteed aan de vooruitgang van de geschiedwetenschap als een academische discipline, zodat zij een notie van geschiedwetenschap vooronderstelden die nauwelijks verschilt van het beeld dat de leek zich hiervan vormt. Zelfs Hempel, die op theoretisch vlak toch een methodologische hervorming van de geschiedwetenschap voorstelde, greep in laatste instantie naar de meest konventionele geschiedschrijving terug teneinde Dray e.a. ervan te overtuigen dat zelfs de 'narratieve' geschiedschrijving deduktief-nomologisch tewerk gaat (of zou moeten gaan), een strategie waarmee Hempel de plausibiliteit van zijn verklaringstheorie zeer problematisch maakte. In ieder geval hangt het gebrek aan rendement van de analytische benadering zeer nauw samen

met de zeer geringe belangstelling voor de ontwikkeling van de geschiedwetenschap, in die mate zelfs dat het voor werkende historici bijzonder moeilijk is geworden om hun werkwijze in de geopperde verklaringstheorieën te herkennen.

II. Pragmatische versus Apragmatische Geschiedfilosofie : een intermezzo over vernieuwing

De analytische geschiedfilosofie kan als het prototype van de kritische geschiedfilosofie worden aangemerkt. Ongetwijfeld zijn de tekortkomingen van de traditionele geschiedtheorie niet vreemd aan de *natuur* of de *aard* van het onderzoek dat erin wordt geleid. Inderdaad, de traditionele aanpak beantwoordt zeer nauw aan wat J. Topolski onder *apragmatische geschiedmethodologie* verstaat, d.w.z. een wijsgerige reflexie op de resultaten van het historisch onderzoek, op de *geschiedwetenschap geïnterpreteerd als een geheel van uitspraken over het verleden*.¹⁸ Niet het historisch onderzoek, maar de resultaten ervan in de vorm van *geschiedschrijving* zijn het voorwerp van onderzoek. Een dergelijke benadering loopt vanzelfsprekend het gevaar de historische praktijk volledig terzijde te schuiven omdat de historische kennis erin *niet* wordt gezien als een kontekstueel bepaalde activiteit maar als een *geheel van uitspraken* dat voor een wijsgerige en logische analyse kan worden afgezonderd. Aangezien de logische analyse, of zij nu van taalfilosofische of van logisch-positivistische aard is, een 'rationele rekonstruktie' van de historische kennis beoogt¹⁹, is zij al bij voorbaat geneigd de historische kennis *enkel* in termen van wijsgerige vooronderstellingen en niet omwille van haarzelf te verhelderen.

Maar er is meer. Terwijl de wetenschapsfilosofie gerevolutioneerd werd door Thomas Kuhns wetenschapshistorische karakterisering van de groei van wetenschappelijke kennis, bleef de kritische geschiedfilosofie uitzonderlijk *statisch* en *ahistorisch* van aard : beweerd werd de logika van dé historische verklaring eens en voor altijd weer te geven. Beoordeeld echter vanuit de groei van de historische kennis bleek echter, zoals ik al suggereerde, dat de geopperde metatheorieën veelal achterhaald waren. We hebben reeds gezien dat de analytische geschiedfilosofen een lekenconcept hanteerden van de geschiedwetenschap. Ofschoon ik niet zou willen beweren dat de verklaring van individuele aktie en de narratio geen enkele rol spelen in de huidige geschiedwetenschap, betwijfel ik toch ten eerste of het hier om *essentiële* problemen gaat, waarmee het historisch onderzoek momenteel — ja, al sinds decennia — te kampen heeft. Rekening houdend met de ontwikkeling van de geschiedwetenschap in de twintigste eeuw dient men, zo vrees ik, tot de slotsom te komen dat deze twee probleemgebieden nogal marginaal zijn. Wel dient hierbij gestipuleerd te worden dat men de buitengewone klemtoon op individuele, bewuste aktie en de narratio, de analytische geschiedfilosofie hoofdzakelijk als een theoretische rechtvaardiging van een bepaalde onderzoekstraditie in de geschiedwetenschap kan worden beschouwd.

Om de kritische geschiedfilosofie de noodzakelijke empirische basis te verschaffen en haar op de hoogte te brengen van de daadwerkelijke ontwikkeling van de geschiedwetenschap als een academische discipline, dient men een *pragmatische*

benadering te introduceren. Deze alternatieve conceptie heeft enige verwantschap met wat Topolski onder 'pragmatische geschiedmethodologie' verstaat, zij het dat ik meer dan Topolski de nadruk leg op ten eerste de ontwikkeling van de geschiedbeoefening, ten tweede het feit dat de pragmatische geschiedfilosofie ook de logika van de historische kennis anders zal beoefenen. Deze beide punten vragen om enige toelichting.

'Groei en logika van de historische kennis', zo luidt op een kernachtige wijze het programma van de pragmatische geschiedfilosofie. Dit impliceert dat allereerst wordt gestreefd naar een *empirische rekonstruktie* van de wijze waarop de geschiedwetenschap is geëvolueerd via de opeenvolging van verschillende 'paradigma's' of 'onderzoekstradities'. Deze eerste doelstelling sluit nauw aan bij het zgn. wetenschapsonderzoek (de 'science-of-science') en veronderstelt een koöperatie met de geschiedenis en de sociologie van de geschiedwetenschap. De empirische rekonstruktie omvat konkrete studies naar de groei van de historische kennis, waarbij zowel externe als interne determinanten in ogenschouw worden genomen. De aandacht voor interne determinanten wijst erop dat de pragmatische geschiedfilosofie tevens in tweede instantie naar een *logische rekonstruktie* van de historische kennis streeft, ditmaal echter niet vanuit wijsgerige apriori's, zoals dat al te vaak het geval is in de apragmatische geschiedfilosofie, maar binnen het raamwerk van de daadwerkelijke ontwikkeling van de historische praktijk zélf. Zij biedt het voordeel dat de kritische geschiedfilosofie of theorie van de geschiedenis niet langer in een vacuüm wordt bedreven, eksklusief-wijsgerig van aard blijft, maar geënt wordt op de konkrete groei of ontwikkeling van de historische kennis. De wijsgerige reflexie gebeurt vanuit het historisch onderzoek zelf, vanuit zijn noden, behoeften, aarzelingen en lakunes, en is niet langer een tijdloze rekonstruktie in abstracto maar een op de ontwikkeling van de geschiedwetenschap betrokken reflexie over de mogelijke onderzoeksstrategieën van de huidige geschiedwetenschap.

De aandacht van de pragmatisch geschiedfilosoof gaat in eerste instantie uit naar de groei van de geschiedwetenschap, met name deze 'paradigma's' of 'onderzoekstradities' die een wezenlijke bijdrage hebben geleverd aan de vooruitgang van de discipline. Naast de traditie van het historisme, onderscheid ik als belangrijke onderzoekstradities : 1. de *Annalesschool*, 2. de *Westduitse Nieuwe, Sociale Geschiedenis* of '*Gesellschaftsgeschichte*', 3. de zgn. '*Social-scientific studies*', waarvan de 'New Economic History' en de 'Historische demografie' prototypes zijn, 4. het '*Makro-sociologisch onderzoek*', waarvan het neo-, quasi- of krypto-marxisme het prototype is. Deze verschillende onderzoekstradities kunnen ook ideaaltypisch worden gekarakteriseerd : het Historisme is dan idiografisch-hermeneutisch van aard, de Annalesschool struktureel-funktioneel, de '*Gesellschaftsgeschichte*' post-hermeneutisch, terwijl het Social-scientific'-type deduktief-nomologisch en het '*Makro-sociologische*'-type transitorisch-struktureel van aard zijn. De verschillende onderzoekstradities die in de loop van de 20ste eeuw de vernieuwing in de geschiedwetenschap hebben teweeggebracht, kunnen beschouwd worden als verschillende artikulaties van een 'historische maatschappijwetenschap'.

In hun ideaal-typische karakterisering belichamen zij de beschikbare paradigma's van het historisch onderzoek, "paradigma's" evenwel niet in de ware Kuhniaanse

zin van het woord.²⁰ Het is de taak van de pragmatische geschiedfilosofie deze onderzoekstradities zowel empirisch als logisch te reconstrueren. Enkel op deze wijze kan de theorie van de geschiedenis uitgroeien tot een empirische epistemologie, die door historici moeilijk nog genegeerd zal kunnen worden. Het is een ambitieus programma, maar een noodzakelijke ommekeer. De toekomst van de kritische geschiedfilosofie staat hier op het spel.

In ieder geval wijst de vernieuwing in de geschiedwetenschap en niet in het minst op het vlak van de historische verklaring in een grotendeels andere richting dan de analytische geschiedfilosofie. Reeds rond de eeuwwisseling ziet men hoe historici, onder toenemende invloed van de maatschappijwetenschappen, begonnen te streven naar de beschrijving en verklaring van *anonieme processen en structuren*, die per definitie de intentionaliteit van individuele akties te boven gaan. Dit had voor gevolg dat de aandacht steeds meer uitging naar de sociaal-ekonomische, demografische, geografische en overigens ook mentale structuren. Bovendien werd in toenemende mate erkend dat de geschiedenis een *analytische* wetenschap was, die enkel via conceptuele kaders de 'einmalige' gebeurtenissen kon bestuderen. Een zuiver narratieve, chronologische geschiedschrijving van heterogene gebeurtenissen werd bijgevolg verworpen. Benadrukt werd tevens dat historische feiten geen zuivere afspiegelingen waren van de historische werkelijkheid, maar eerder als theoretische en/of operationele konstrukties dienden te worden opgevat. Wat een historicus als een historisch feit beschouwt, heette nu bepaald te zijn door het analytisch kader of de probleemstelling van waaruit de historicus zijn onderzoek startte. Dit maakte de weg vrij voor vernieuwingen in de geschiedwetenschap. Zowel de Franse Annales-school, de Westduitse Gesellschaftsgeschichte (van historische zijde) als het "Makrosociologisch onderzoek" en de "Social-scientific studies" (van maatschappijwetenschappelijke zijde) hebben gepoogd historische verklaringen te geven die de sterk individualiserende, hermeneutische en politiek-evenementiële benadering uit het historisme overstegen. Vanuit dit standpunt is de gangbare metatheorie steeds meer vervreemd geraakt van de historische praktijk en vooral van de *ontwikkeling* van die praktijk.

Toch zou het van een al te grote naïviteit getuigen om de vernieuwing in de geschiedwetenschap als een éénduidig proces voor te stellen. In de hierboven aangehaalde vernieuwingen zijn er immers naast de genoemde konvergenties ook opvallende divergenties aanwezig, zodat er heden ten dage géén éénduidig paradigma in Kuhniaanse zin voorhanden is dat het traditionele paradigma, dat overigens op het einde van de vorige eeuw een vrij grote eenheid vertoonde²¹, zou kunnen vervangen.

Laat ik hier slechts twee belangrijke divergenties even nader onderstrepen:

1. *de spanning tussen een globale en aspektmatige benadering*, wat inherent verbonden is met het probleem van de verhouding tussen maatschappijwetenschappen en geschiedwetenschap;
2. *de spanning tussen een "verklarende" en "verstehende"*, *tussen een analytisch-nomothetische en hermeneutische-idiografische benadering*, wat samenhangt met het probleem in hoeverre het traditionele paradigma geïntegreerd kan en/of moet worden met de nieuwe geschiedenis. Deze beide spanningsvelden zijn mijns inziens fundamenteel voor wat de historische verklaring in de historische praktijk betreft. De analytische, of kortweg de kritische geschiedfilosofie heeft op beide problemen overigens geen afdoende antwoord gegeven. Globale benaderingen werden in de eerste plaats door verdedigers van het "DN-model", de unitaire tendens, maar ook door de taalfilosofen, de anti-unitaire tendens, als "onwetenschappelijk" en "spekulatief" afgedaan, zodat de verhouding tussen glo-

bale en aspektmatige benaderingen niet eens als een legitiem methodologisch probleem werd erkend, laat staan dat de theorie op zich van de "globale geschiedenis" effectief in ogenschouw werd genomen. De integratie tussen analytisch-nomothetische en hermeneutisch-idiografische benaderingen bleef, gezien de verdeeldheid tussen unitaire en anti-unitaire tendens, een onopgelost probleem. Dit probleem werd wel door sommige geschiedfilosofen aan de orde gesteld, maar steeds weer bleek de onverzoenlijkheid tussen "Verklaren" en "Verstaan" een hinderpaal. Een reële toenadering op metatheoretisch vlak bleef dan ook uit. Geen wonder dat historici die naar een dergelijke toenadering streven, steeds weer terugvallen op Max Weber, wiens "verstehende Soziologie" al rond de eeuwwisseling wees op de noodzakelijke komplementariteit van "Verstaan" en "Verklaren".²²

De spanning tussen een globale en aspektmatige benadering in de "nieuwe geschiedenis" was reeds in de Franse Annales-school aanwezig. Enerzijds streefden belangrijke vertegenwoordigers van de Annales, zoals Marc Bloch en Fernand Braudel, naar een "*histoire globale*". Anderzijds kwam — vooral in later stadium — door toedoen van François Furet en anderen de "*histoire sérielle*" naar voor, waarin de "*histoire globale*" geacht wordt als iets dat de mogelijkheden van een wetenschappelijke procedure overstijgt. Dezelfde spanning is zeer markant terug te vinden wanneer men het makrosociologisch onderzoek met de "social-scientific"-benadering vergelijkt. Het makrosociologisch onderzoek, dat met name in haar neo-marxistische variant niet zelden het soort van produktiewijze dat kenmerkend is voor een gegeven samenleving als centrale notie hanteert, geldt vaak — en niet ten onrechte — als een poging om een "totale geschiedenis" op te bouwen, terwijl "social-scientific"-benaderingen de neiging hebben om de autonomie van respectievelijk economische en demografische processen en structuren over te benadrukken. Terwijl het makrosociologisch onderzoek, met name in haar neo-marxistische variant, méér dan de structurele benadering in de Annales-school, aandacht heeft gehad voor historische diskontinuiteiten, voor problemen van transitie van de ene maatschappijformatie naar de andere en aldus het procesmatig karakter van de geschiedenis alle recht deed, werkte de "social-scientific" benadering meestal, zoniet altijd, vanuit een erg nauw temporeel en bijgevolg statisch en enigszins a-historisch raamwerk. Daartegenover staat dat de "social-scientific"-benadering, zeer vaak niets anders dan een min of meer historiserende aanpak binnen één maatschappijwetenschap, methodologisch vaak zeer stringent te werk is gegaan en uitmuntte in kwantificatie en modelbouw. De nieuwe, Westduitse Sociale Geschiedenis, het "posthermeneutische paradigma", heeft vooral gepleit voor een integratie van analytisch-nomothetische en hermeneutisch-idiografische benaderingen. Maar ook hier, net als in het makrosociologisch onderzoek, is het concept van een overkoepelende "Gesellschaftsgeschichte" door sommige vertegenwoordigers als een na te streven ideaal voorgesteld.²³

Ik zal me hier niet wagen aan een min of meer uitputtende behandeling van de hier aangehaalde onderzoekstradities. Dit doe ik elders. Wel zou ik hier willen benadrukken dat de term "maatschappijgeschiedenis" het best voorbehouden blijft voor de historische benaderingen van het globale type. Vanuit dit opzicht zal ik me hier toespitsen op de logika van de komparatieve methode, een methode die van buitengewoon belang mag heten voor de maatschappijgeschiedenis. Interessant hierbij is dat de spanning tussen een globale en aspektmatige benadering, tussen "Verklaren" en "Verstaan", tussen het "algemene" en het "specifieke" inherent deel uitmaakt van de komparatieve methode, die als een verklarings-strategie kan

worden gezien waarin niet enkel getracht wordt rekenschap te geven van de *overeenkomsten*, maar tevens van de *verschillen* tussen gelijkaardige historische processen en structuren. Het feit dat men binnen de gangbare metatheorie tevergeefs zoekt naar een belangrijke bijdrage tot de logika van de komparatieve methode is zeer betekenisvol. Dit wijst erop dat binnen een pragmatisch raamwerk, zoals hierboven gekarakteriseerd, de logische analyse van de historische kennis definitief andere wegen bewandelt.

III. Komparatieve methode en historische verklaring: een pragmatische analyse

Het belang van de komparatieve methode voor de maatschappij-geschiedenis is vooral tot uiting gekomen in het "makrosociologisch onderzoek" dat hoofdzakelijk uit historisch-komparatieve studies bestaat. Maar ook in de Annales-school en in mindere mate in de Westduitse "Gesellschaftsgeschichte" werd in de komparatieve methode een belangrijk instrument ter verwezenlijking van de nieuwe pretenaties gezien. In een nog steeds leesbaar en relevant artikel, dat voor het eerst in 1928 verscheen, nl. *Pour une histoire comparée des sociétés européennes*²⁴, verklaarde Marc Bloch onomwonden dat de toekomst van de geschiedwetenschap misschien wel zou afhangen van de mate waarin de komparatieve methode zou worden toegepast. En ook wanneer Jürgen Kocka de functies van theorieën in de "Gesellschaftsgeschichte" omschreef, benadrukte hij dat het gebruikte begrippenkader zowel synchrone als diachrone vergelijkingen tussen samenlevingen moest toelaten.²⁵ De alomtegenwoordigheid van het komparatief gezichtspunt komt in de geschiedwetenschap misschien nog het best tot uiting in het feit dat het historisme, in zijn nadruk op de uniciteit en de eigen ontwikkelingsgang van de Duitse natie (de zgn. Duitse *Sonderweg*), toch ook dit bij uitstek nationalistisch idee in bewust contrast met de erfenis van de Franse Revolutie elders in het Westen affineerde en rechtvaardigde.²⁶ Vanuit deze visie en het bewustzijn dat de "uniciteit" slechts betekenis heeft in contrast met iets anders, lijkt een inzicht in de werkwijzen van de komparatieve geschiedschrijving relevant voor *elke* vorm van geschiedschrijving, hoe traditioneel deze zich ook aan ons mag voordoen. Het is daarom des te betreurenswaardiger dat de kritische geschiedfilosofie nauwelijks aandacht heeft besteed aan de komparatieve methode.

Een pragmatische analyse zal in eerste instantie moeten streven naar een *adequate typologie van de komparatieve geschiedschrijving*, want alleen een dergelijke typologie verschaft het nodige raamwerk dat ons moet toelaten om ons van de verscheidenheid aan komparatieve benaderingen rekenschap te geven. Hieraan is IIIa gewijd.

In tweede instantie zal zich de vraag naar de *voor- en nadelen van de onderscheiden types* opdringen. In de literatuur over de komparatieve methode en met name de sekundaire literatuur over komparatieve studies vindt men niet zelden overwegingen die "pragmatisch" (in bovenvermelde zin) zijn, omdat zij uitgaande van de feitelijke toepassingen criteria en normen pogen te rechtvaardigen voor een verdere uitbouw en verfijning van de komparatieve werkwijze. Hierbij zullen wij ons vooral toespitsen op de implicaties die de verschillende types hebben voor de logika van de historische verklaring. Hieraan is IIIb gewijd.

IIIa Eenheid en verscheidenheid in de komparatieve geschiedschrijving: de noodzaak van een adekwate typologie

Ofschoon de literatuur over de komparatieve methode erg uitgebreid is, heeft zij slechts zelden expliciet betrekking op de komparatieve *geschiedschrijving*. Het leeuwenaandeel van de publikaties betreffen het gebruik van deze methode in de antropologie, de politicologie, de sociologie.²⁷ Aan Marc Bloch komt de verdienste toe in zijn reeds vermeld artikel een begin te hebben gemaakt met een allereerste klassifikatie van de diverse gebruikswijzen van de komparatieve methode in de geschiedwetenschap. In de eerste plaats wees hij erop dat de komparatieve methode een belangrijk *heuristisch middel* is om nieuwe probleemstellingen op het spoor te komen. Zo spoorde het ontstaan van *enclosures* in Engeland vanaf de 16de tot het begin van de 19de eeuw Marc Bloch aan om in de Franse agrarische geschiedenis naar gelijkaardige processen te zoeken. Dit had tot gevolg dat hij in de Provence van de 15de, 16de en 17de eeuw een gelijkaardige transformatie ontdekte, die nooit eerder door historici was gesignaleerd, vermoedelijk omdat het bronnenmateriaal daar niet zo duidelijk op wees. Ofschoon Marc Bloch niet naliet de specificiteit van de Provençaalse ontwikkelingen te benadrukken, bleek toch hoezeer de komparatieve methode de probleemstelling van de agrarische geschiedenis had gewijzigd, in die mate dat de geschiedenis van Provence, zoals zijn voorbeeld aantoonde, tenminste gedeeltelijk herschreven diende te worden. In de tweede plaats attendeerde Marc Bloch op het feit dat de komparatieve methode een hulpmiddel kan zijn om de *ware oorzaken* te bepalen. In elk van de voorbeelden die hij geeft, poogt hij de ontoereikendheid aan te tonen van wat hij de "lokale pseudo-oorzaken" noemt. Dat men zich voor zulke lokale pseudo-oorzaken moet hoeden blijkt volgens Bloch uit de *evolutie van de heerlijkheid* tijdens de late Middeleeuwen en het begin der moderne tijden. Alleen een komparatieve benadering kan aan het licht brengen dat het hier om een algemeen Europees verschijnsel ging dat zijn globale oorzaak vond in de dalende rentevoet, die in alle Europese landen de heerlijkheid ertoe aanzette maatregelen te nemen om haar dreigende verarming tegen te gaan. Dat er in de verschillende landen de meest diverse middelen werden aangewend, doet niets af aan het methodologisch beginsel. Dat er nu eens hogere lasten werden afgedwongen (men denke slechts aan de zgn. *fines* in Engeland en de zgn. *métayage* in Frankrijk), dan eens de pachters brutaal uit hun bezit werden ontzet (zoals in Engeland en Oost-Duitsland) mag ons niet uit het oog doen verliezen dat deze specifieke reacties enkel verklaarbaar zijn door een gemeenschappelijke, Europese oorsprong. Alleen de komparatieve beschouwingswijze brengt de diepere oorzaak aan het licht. In de derde plaats zag Marc Bloch in de komparatieve methode een procedure om de *specificiteit* van bepaalde processen beter uit de verf te doen komen. Zo trekt men volgens Bloch al te gemakkelijk parallellen tussen de Franse *servage* en het Engelse *villainage* (beide betekenen horigheid). Een minitieuze vergelijking echter brengt eerst belangrijke verschillen aan het licht. Deze contrasten nodigen bovendien uit tot het zoeken naar nadere verklaringen.

De verdienste van Marc Bloch ligt vooral hierin dat hij diverse gebruikswijzen van de komparatieve methode onderscheidde, die onderling niet tot elkaar te herleiden zijn. Niet geheel onverwachts, indien men tenminste de in I gekarakteriseerde unitaire tendens voor ogen houdt, argumenteerde W.H. Swell daarentegen in een beschouwing over Marc Bloch's klassifikatie²⁸, dat de komparatieve methode

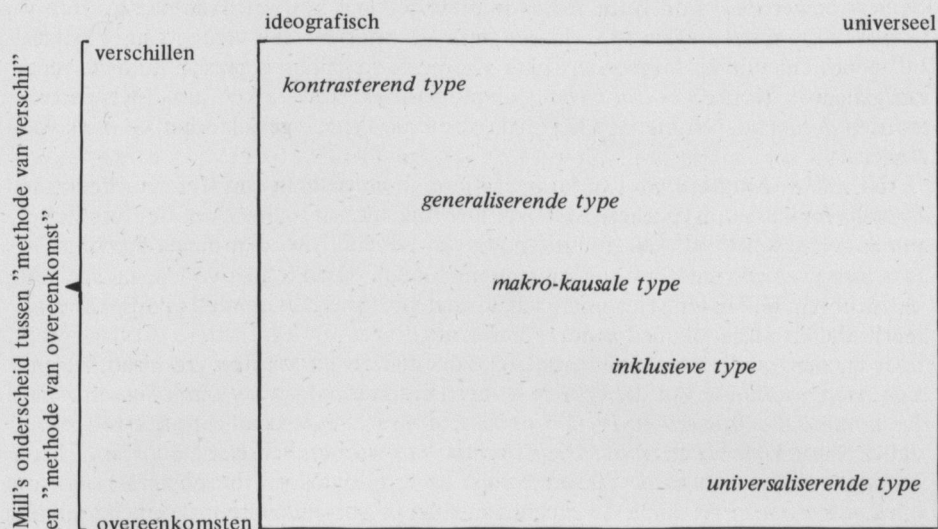
steeds aan één en dezelfde logika beantwoordt, die hij de *logika van hypothese-toetsing* noemt. In deze visie behelst de komparatieve methode een aanpassing van de experimentele methode aan onderzoeken waarin daadwerkelijke experimenten onmogelijk zijn. Zij is voor Swell, zoals de experimentele methode, een middel om systematisch de geldigheid van onze verklaringen te toetsen. Dit geschiedt volgens Swell steeds op dezelfde wijze: indien een historicus het optreden van verschijnsel A in de ene samenleving toeschrijft aan het bestaan van de voorwaarde B, dan kan hij deze hypothese toetsen door andere samenlevingen op te sporen waarin A zich voordoet zonder B of vice versa. Zo wordt de hypothese voorlopig weerlegd of bekrachtigd. Vanuit deze visie poogt Swell in detail aan te tonen dat de drie gebruikswijzen, die door Bloch werden onderscheiden, telkens bij nadere beschouwing aan deze zelfde logika van hypothese-toetsing beantwoorden. Zijn bewijsvoering herinnert aan Hempel. Ook Swell poogt de diversiteit te herleiden tot één en dezelfde logische structuur. Hoe verhelderend en verdienstelijk dit ook mag zijn, toch blijft een dergelijk standpunt nogal onbevredigend: het erkent slechts één logika van de komparatieve methode en dit terwijl zowel historici als maatschappijwetenschappers *de facto* meerdere logika's, al dan niet in combinatie, toepassen in de praktijk van de komparatieve geschiedschrijving. Men zou kunnen zeggen dat Sewell en Hempel al te vlug een normatief standpunt innemen, waardoor zij als het ware worden genoopt om één bepaalde gebruikswijze van komparatieve methode én verklaring al onmiddellijk als de enige, échte en wetenschappelijk toelaatbare te poneren.

Uit een meer op de praktijk gerichte reflexie komt inderdaad duidelijk naar voren dat we tenminste met *verscheidene types van komparatieve geschiedschrijving* worden gekonfronteerd. Pogingen om tot een bevredigende typologie te komen, die rekening houdt met de diversiteit van de historische praktijk, vinden we terug in een artikel van Theda Skocpol en Margaret Somers en een stimulerende *working paper* van Charles Tilly. Deze recente pogingen getuigen van de hernieuwde belangstelling voor komparatieve geschiedschrijving in de makrosociologie. In Skocpol en Somers' *The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry*²⁹ worden een drietal hoofdtypen van komparatieve geschiedschrijving onderscheiden, respectievelijk de paralleldemonstratie van een theorie, het kontrasterende type en de makro-kausale analyse. In Tilly's *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*³⁰ vinden we daarentegen een viertal hoofdtypen van vergelijking terug, nl. de individualiserende, generaliserende, omvattende en universaliserende vergelijking. Het is interessant om beide typologieën met elkaar te vergelijken. Het is duidelijk dat in beide typologieën het inderdaad om een typologie gaat, d.w.z. dat de onderscheiden types als ideaaltypes moeten worden opgevat, die uit de historische praktijk werden geabstraheerd. Effectieve komparatief-historische studies zullen daarom vaak slechts bij benadering een type belichamen of op een combinatie van twee of meerdere types berusten. Dit heeft tot gevolg dat de gegeven illustraties niet altijd exclusief, maar *overwegend* van het veronderstelde type gebruik maken. Minder duidelijk is het criterium dat wordt gebruikt om de types af te bakenen. Bij Skocpol/Somers overweegt stilzwijgend als criterium de mate waarin naar *verschillen* en/of *overeenkomsten* wordt gezocht. De paralleldemonstratie van een theorie houdt enkel rekening met overeenkomsten, die dan onproblematisch als bevestigende voorbeelden van de theorie worden gepresenteerd, terwijl het kontrasterende type enkel rekenschap geeft van de verschillen, zodat de skepsis ten aanzien van om het even welke generalisatie of theorie erg groot is. Alleen het makro-kausale

type poogt zich zowel van overeenkomsten als van verschillen te vergewissen, waarbij bewust gepoogd wordt om een hypothese of theorie te verifiëren c.q. te falsifiëren. Tilly daarentegen gaat uit van twee "dimensies" van vergelijking: *reikwijdte* (scope) en *aantal*. Volgens reikwijdte kan een vergelijking gerangschikt worden van geheel partikulier (enkel de kenmerken van het bestudeerde geval betreffend) tot geheel algemeen (de kenmerken van alle bestudeerde gevallen betreffend). Volgens aantal kan een vergelijking variëren van enkelvoudig (enkel één vorm van een verschijnsel wordt beschouwd) tot veelvoudig (vele vormen van een verschijnsel worden onder de loupe genomen). Op deze wijze komt Tilly tot een ingenieuze indeling: de individualiserende vergelijking is dan naar reikwijdte partikulier en naar aantal enkelvoudig, de universaliserende vergelijking op overeenkomstige wijze algemeen/enkelvoudig, de omvattende vergelijking partikulier/veelvoudig en de generaliserende vergelijking algemeen/veelvoudig.

Aangezien aan beide typologieën enigszins andere criteria ten grondslag liggen, is het niet verwonderlijk dat de respectievelijke auteurs tot tegenstrijdige illustraties komen. De illustraties die Skocpol/Somers van het makro-kausale type geven, nl. Barrington Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy*³¹ en Theda Skocpol's *States and Social Revolutions*³², ziet Tilly als voorbeelden van *twee verschillende types*, met name de generaliserende en universaliserende vergelijking. Dit wijst op een fundamentele moeilijkheid, die om een oplossing vraagt. Een tweede opvallende onenigheid betreft Jeffery Paige's *Agrarian Revolution*³³, dat door Skocpol/Somers voor een "parallelledemonstratie van een theorie" wordt aangezien, terwijl Tilly dit werk als een typisch voorbeeld van de generaliserende vergelijking opvat. Daar het hier om opvallende tegenstrijdigheden gaat en beide typologieën anderzijds elkaar op bepaalde punten aanvullen, stelt zich de noodzaak van een meer adekwate typologie, die zowel helderder als meer omvattend is. Voor een dergelijke, alternatieve klassifikatie lijken twee criteria aanbevelenswaardig. Het eerste criterium heeft betrekking op Mill's analytisch onderscheid tussen de "methode van verschil" en de "methode van overeenkomst": in het onderhavige schema wordt dit criterium gepresenteerd door de verticale as. Op deze as doen zich twee uitersten voor: daar waar enkel de verschillen centraal staan, heeft men te maken met het *kontrasterende type* van komparatieve geschiedschrijving. Wanneer echter de aandacht volledig wordt toegespitst op de overeenkomsten, heeft men te maken met het *universaliserende type*. Daar tussenin bevinden zich een drietal mengvormen die zowel van de methode van verschil als van de methode van overeenkomst gebruik maken, maar hierin gradueel verschillen. Dit zijn respectievelijk het *generaliserende*, *makro-kausale* en *inklusive type* van komparatieve geschiedschrijving, waarin in toenemende mate de methode van overeenkomst primeert.

Het tweede criterium heeft te maken met het *niveau* en de *aard* van die generalisatie die door de onderscheiden types worden geïmpliceerd: in het onderhavige schema wordt dit door de horizontale as "idiografisch/universeel" voorgesteld. Ook hier is er sprake van twee uitersten: terwijl het kontrasterende type naar idiografische beschrijvingen streeft, poogt het universaliserende type universele faseringen aan te brengen, al dan niet in wereldhistorische kontekst. Beide types hebben eerder een beschrijvend dan een verklarend karakter. De drie overige types verschillen opnieuw gradueel qua generalisatieniveau, maar fundamenteel voor wat de *aard* van generalisatie betreft. Het is in dit opzicht dat de aard van de generalisatie ons iets leert over de logika van de historische verklaring binnen de diverse types.

Schema : Typologie van de komparatieve geschiedschrijving

Inderdaad, zo wordt in het *kontrasterende type* van komparatieve geschiedschrijving, niet alleen de aandacht toegespitst op de contrasten als zodanig maar eerder op de *unieke* kenmerken van elk *bijzonder* geval. Dit heeft belangrijke konsekventies voor de logica van de historische verklaring. Gewoonlijk worden de contrasten namelijk ontwikkeld met behulp van verwijzingen naar brede thema's, oriënterende vragen en/of ideaaltypes. Deze thema's, vragen en ideaaltypes kunnen van bij de aanvang worden geëxpliciteerd, maar expliciete theorievorming vindt echter zelden plaats, want de skepsis ten aanzien van sociaal-wetenschappelijke concepten en theorieën is erg groot. Dit is te wijten aan het feit dat aanhangers van dit type ervan uitgaan dat bijzondere naties, keizerrijken, beschavingen of religies relatief onherleidbare gehelen uitmaken, die met een complexe en unieke maatschappijhistorische formatie overeenstemmen. In het *kontrasterende type* worden maatschappijformaties en "sociologische universalia" wel voorondersteld, maar de komparatieve methode wordt uitsluitend gebruikt om de *limieten* van de generalisaties en concepten en de *bijzonderheden* van elk geval afzonderlijk aan het licht te brengen. Zo contrasteert Reinhard Bendix, wiens werk illustratief is voor dit type, de veranderingen in het Britse en Duitse politieke leven om aan te tonen dat Britse arbeiders een betrekkelijk volledige participatie aan de nationale politiek wisten te verwerven, terwijl Duitse arbeiders hiervan verstoken bleven³⁴.

Het *generaliserende type* van komparatieve geschiedschrijving is van een andere natuur omdat het naast de "methode van verschil" ook de "methode van overeenkomst" hanteert. De verschillen blijven echter buitengewoon belangrijk. In dit type poogt men namelijk een beginsel van *variatie* te konstrueren in het karakter of de intensiteit van een verschijnsel door *systematische verschillen* tussen de bestudeerde gevallen te onderzoeken. Zo kan J. Paige's *Agrarian Revolution* essentieel als gene-

raliserend worden beschouwd (en niet als een "parallelledemonstratie" zoals Skocpol/Somers beweren). In dit boek wordt immers gepoogd om verschillende soorten van agrarische, politieke aktie te verklaren door de bron van inkomsten van respectievelijk de arbeidende en heersende klasse alsook de mate van repressie door de regering.³⁵ Ook Moore's *Social Origins* dient, zoals nog zal blijken, tot dit type te worden gerekend, (en niet tot het makro-kausale type, zoals Skocpol/Somers voorstellen).

Het *makro-kausale type* van komparatieve geschiedschrijving stemt overeen met Sewell's logika van hypothese-toetsing. Gebruik makend zowel van de "methode van overeenkomst" als van de "methode van verschil" worden mogelijke kausale factoren gewogen met het oog op een éénduidige oorzakelijke verklaring van het beschouwde fenomeen. Het onderscheid met het generaliserende type ligt vooral hierin dat de variaties niet worden gezien als dingen die een nadere verklaring behoeven, maar als controle-instanties ter falsifikatie van oorzakelijke hypothesen. Een goed voorbeeld van dit type is Robert Brenner's *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*³⁶. Inderdaad, om aan te tonen dat de door hem beschouwde transitie niet kan worden verklaard door kommercialiserings- en demografische factoren, wijst hij erop dat deze veronderstelde oorzakelijke processen in verschillende delen van Europa verschillende uitkomsten teweegbrachten. In tweede instantie poogt Brenner aan te tonen, met behulp van de methode van overeenkomst, dat alleen de klasseverhoudingen de doorbraak van het kapitalisme kunnen verklaren. Ook Skocpol's *States and Social Revolutions* behoort in essentie tot dit type (en niet tot het universaliserende type zoals Tilly argumenteert), zoals ik nog zal pogen aan te tonen.

Een bijzondere status bekleedt het *inklusieve type* van komparatieve geschiedschrijving. In dit type worden de onderzochte gevallen gesitueerd op verschillende lokaties binnen één en hetzelfde systeem. Gepoogd wordt dan de kenmerken van deze gevallen te verklaren als een funktie van de verschillende relaties die deze gevallen onderhouden met het systeem als overkoepelend geheel. Immanuel Wallerstein's analyse van het kapitalistisch wereldsysteem, waarin wereldregio's respectievelijk als kern, semi-periferie of periferie van één en hetzelfde systeem worden gelokaliseerd en geïnterpreteerd³⁷, kan worden beschouwd als een invloedrijk model of illustratie van dit type.

Het hoogst qua generalisatieniveau is ongetwijfeld het *universaliserende type* van komparatieve geschiedschrijving. Hierin overweegt overigens de methode van overeenkomst ten volle. De *aard* van de generalisatie is niet zozeer een oorzakelijke wetmatigheid dan wel een wetmatigheid die stipuleert dat bijzondere gevallen steeds aan een universele fasering beantwoorden. Een voorbeeld hiervan is de natuurlijke historie van economische groei waarbij elke geïndustrialiseerde natie geacht wordt dezelfde stadia te doorlopen.³⁸ Een ander voorbeeld zijn de zgn. natuurlijke histories van revoluties, waarin gestreefd werd naar een fasentheorie die op elke grote revolutie toepasselijk zou zijn.³⁹ Wereldhistorische typologieën, zoals de noodzakelijke en universele opeenvolging van maatschappijformaties waarvan Marx uitging, behoren tot dit type.

IIIb Voor- en nadelen van de verschillende types: implicaties voor de logika van de historische verklaring

Een typologie van de komparatieve geschiedschrijving kan geen doel-op-zich zijn: zij biedt slechts een relevant raamwerk waarbinnen de vraag naar de relatieve voor- en nadelen van de verschillende types kan worden geformuleerd en ter discussie worden gesteld. Dit leidt ons al vlug op het pad van de wijsgerige rechtvaardiging die geheel beantwoordend aan onze pragmatische visie- in termen van de bestaande historische praktijk zal geschieden. De vergelijking tussen verschillende types zal worden toegespitst op de implicaties die deze types hebben voor de logika van de historische verklaring, een vraagstuk dat in de literatuur zelden of nooit systematisch behandeld wordt.

Het *kontrasterende type*, zoals dat hierboven werd gekarakteriseerd, biedt verschillende voordelen. In géén van de andere types wordt zoveel aandacht besteed aan de bijzondere verschillen, zodat de terugkoppeling van de gebruikte ideaaltypes naar het historisch bewijsmateriaal erg groot is. Ten tweede leent het type zich er buitengewoon goed toe om de beperkte toepasbaarheid van algemene begrippen en theorieën aan te tonen. Het type situeert zich derhalve het meest direct op het snijpunt van sociale wetenschappen en traditionele geschiedschrijving. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat diegenen die een integratie van idiografische met nomothetische werkwijzen bepleiten zeer vaak schatplichtig zijn aan dit type. Het is in dit verband niet toevallig dat Webers "ideaaltypische methode" bij de uiteenzetting en de verdediging van dit type, maar ook zeer vaak wanneer de beoogde integratie wordt beargumenteerd, steeds weer in het geding is.⁴⁰

Toch zijn de kritieken, waaraan dit type onderhevig is, legio. Een eerste nadeel is de grote nadruk op *deskriptie*. Dit heeft voor gevolg dat kontrasterende komparativisten al te sceptisch gaan staan tegen welke theorieën dan ook en bijgevolg weigeren theoretische verklaringen te geven. Volgens Skocpol/Somers is het kontrasterende type in wezen a-theoretisch: omdat de klemtoon geheel en al op de onderzochte gevallen zelf ligt en "the contrasts between and among them that underline the uniqueness of each" leidt dit type tot wat zij, een beetje smalend, "deskriptief holism" noemen.⁴¹ Een tweede nadeel is de al te grote nadruk op de *chronologie*. De uitputtende beschrijving van de onderzochte gevallen leidt al te dikwijls tot een strikt chronologisch verhaal, waarin niet zelden wordt verondersteld dat de vroegere gebeurtenissen het later gebeurde hebben veroorzaakt. Dit is kenmerkend voor de "post hoc, propter hoc"-denkfout.⁴² Een derde nadeel is dat, aangezien kontrasterende komparativisten wél enerzijds impliciete theoretische verbanden leggen maar deze anderzijds niet expliciteren, er historische verklaringen worden gegeven die in feite niet getoetst (en dikwijls ook niet eens toetsbaar) zijn. Tilly's kritiek op het werk van Bendix sluit hierbij geheel aan: "To believe Bendix's account of Germany, for example, we must also believe that, in general, the strength of popular mobilization around a democratic belief varies with the extent of prior articulation of that belief by a strong and unified elite. But that proposition remains exactly to be proven! ". En verder: "(...) to believe that 'Once the English king had been overthrown and parliament was supreme, other monarchies became insecure and the idea of parliamentary government was launched', we must also believe that class-struggles within each monarchy fail to explain Europe's successive revolutions and reforms -a proposition left moot

by individualizing comparison"⁴³. Dit impliceert dat de kontrasterende komparatist op het vlak van de historische verklaring tekort schiet: zijn verklaringsschetsen (of pseudo-verklaringsschetsen) dienen nader te worden geëxpliciteerd voor wat de impliciete wetmatigheden betreft. Bij nader toezien zal niet zelden blijken dat hij in wat Skocpol/Somers "kwasi-verklarende argumenten" noemen, blijft steken.

Ongetwijfeld is de derde kritiek belangrijk, maar hierbij dient toch te worden aangestipt dat de kontrasterende komparatist bewust niet streeft naar en zelfs niet gelooft in hypothesetoetsing, zoals Hempel, Sewell of Tilly dat zouden willen: "*For example, the city life as we know it goes with secularism, are there other types of city life which go with the maintenance of religious beliefs? More generally, if X goes with Y, can we also find evidence that X can go with non-Y? The second type of evidence would not invalidate the first*", zo luidt de opvatting van R. Bendix.⁴⁴ De doelstelling van dit type is inderdaad niet hypothesetoetsing, maar het attenderen op verschillen die ons moeten vrijwaren voor al te voortvarende generalisaties, die in de praktijk toch telkens weer onhoudbaar blijken. Dit is tegelijk de sterkte en de zwakte van dit type. Meer in het bijzonder komt de zwakte tot uiting in het feit dat de ideaaltypische methode geen verklaringstheorie inhoudt, zodat de afwijkingen tussen ideaaltype en historische werkelijkheid die én centraal staan én om verklaring vragen tot ad hoc-verklaringen zullen, indien ze al geëxpliciteerd zijn, in ieder geval bijzonder eklektisch van aard zijn.⁴⁵ Op het vlak van de historische verklaring kan een dergelijke werkwijze nauwelijks bevredigend worden genoemd: de theoretische verbanden worden een beetje te hooi en te gras gelegd, zonder dat hierbij kausale hypothesen openlijk getoetst en in een samenhangende theorie worden geplaatst. Maar het laat de kontrasterende komparatist wel toe de uitzonderingen op de regel, die in het historisch bewijsmateriaal zo vaak hardnekkig terugkeren, in het geschiedverhaal een vooraanstaande plaats te geven.

Maar ook het *generaliserende type* heeft aandacht voor verschillen en uitzonderingen, zonder dat hierbij, zoals in het voorgaande type, elke poging tot een systematische theorievorming overboord wordt gegooid. De variaties worden hier niet verklaard op basis van ad hoc-hypothesen, maar worden *systematisch* getoetst aan algemene hypothesen, in die mate dat de verschillende realisatievormen van éénzelfde verschijnsel stilaan verklaard kunnen worden vanuit een onderling samenhangende theorie. Het eminente voordeel van dit type is dan ook dat de overkoepelende theorie zeer veel specificaties toelaat waarmee aan de eis van feitelijke precisie enigszins tegemoet kan worden gekomen.

Toch is het juist op het vlak van de overkoepelende theoretische argumentatie dat men wel enige kanttekeningen kan maken. Het theoretische uitgangspunt van generaliserende komparatieve studies is dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen verschillende categorieën van verschijnselen, bijv. sociale structuren en politieke processen, zoals in het geval van B. Moore. Moores verklaringsschema duidt erop dat *verschillende* processen van staatsvorming veroorzaakt werden door de *verschillende* wijzen waarop de strijd tussen lords en peasants werd beslecht. Telkens bleek het soort van revolutie doorslaggevend: een "bourgeoisrevolutie" in het geval van de kapitalistische democratie, een "revolutie van bovenaf" in het geval van het facisme, een "boerenrevolutie" in het geval van het socialisme. De uiteindelijke verklaringsgrond ligt in de aard en de ontwikkeling van de agrarische klassestructuren op de lange termijn. Hierbij kan men zich echter afvragen of (1) de overkoepelende theorie omvattend genoeg is om rekenschap te geven van de interveniërende variabelen die tot andere werkelijkheidscategorieën behoren dan deze die als oorzakelijk relevant wor

den beschouwd, (2) de overkoepelende theorie wel voldoende verklarenskracht bezit die boven de onderzochte gevallen uitstijgt, aangezien de veronderstelde oorzakelijke verbanden blijkbaar vooral langs inductieve weg werden verkregen, (3) de overkoepelende theorie niet al te zeer teleologisch van aard is, aangezien in ruime mate wordt uitgegaan van bepaalde realisatievormen, waarbij het verleden als het ware als een voorgeschiedenis wordt opgevat die onvermijdelijk in de nadien gekonstateerde resultaten moest uitmonden.

Het eerste punt komt bijvoorbeeld tot uiting in de kritiek van L. Stone, P. Zagorin D. Lowenthal die Moore verwijten de invloed van ideologie, van ideeën en waarden, te hebben onderschat.⁴⁶ een mentale categorie van oorzaken die enigszins aan Moores theoretisch uitgangspunt ontsnapt. Het tweede punt werd onder de aandacht gebracht door Skocpol/Somers⁴⁷ en wordt geïllustreerd door het feit dat Moore de neiging vertoont zijn case-studies als afzonderlijke objecten te bestuderen die vooral in hun eigen termen worden verklaard. Het derde punt van kritiek werd eveneens door L. Stone aangeraakt toen hij Moore aanwreef de autoritaire staat in Japan en Duitsland als een lange termijn-kenmerk in plaats van een voorbijgaande fase te hebben behandeld. En inderdaad, wat is de geldigheid van Moores theorie indien men de huidige "kapitalistische democratieën" in Japan en West-Duitsland op de lange termijn wil verklaren?

Een belangrijk bijkomend probleem is dat de *multikausale natuur* van de argumentatie de toetsing en vooral de falsificatie van de gegeven verklaringen niet zo gemakkelijk maakt als op het eerste gezicht wel zou blijken.⁴⁸ Het generaliserende type biedt in eerste instantie een ruim theoretisch kader, een globale *interpretatie* die tal van historische verklaringen toelaat waarin, van bijzonder geval tot bijzonder geval, op andere factoren of een andere *kombinatie* van factoren een beroep kan worden gedaan. Het feit dat de oorzakelijke verklaringen slechts in tweede instantie en naarmate het onderzoek voortschrijdt worden gegeven, heeft niet zelden voor gevolg dat zij ongetoetst blijven. Principieel blijft de terugkoppeling naar de globale proto-theorie mogelijk en dit verklaart de vaak buitengewoon levendige (en soms onoverzichtelijke) debatten die werken van dit type losweken.⁴⁹

Heel wat overzichtelijker is het *makro-kausale type* dat niet zozeer van een globale interpretatie uitgaat dan wel van een onvervalste oorzakelijke verklaringstheorie. Het eminente voordeel van dit type is dat de historische verklaring éénduidig en bijgevolg makkelijk herkenbaar en weerlegbaar is. Dit is tegelijk de sterkte en de zwakte van dit type. Het voornaamste nadeel is inderdaad dat dit type bij uitstek *monokausaal* verklaart en ertoe neigt verschillen of afwijkingen te veronachtzamen, zoniet, deze al te gemakkelijk in overeenstemming verklaart met de verdedigde verklaringstheorie. Dit is het geval zowel bij L. Brenner als bij Th. Skocpol. Wanneer Brenner bijvoorbeeld wordt gekonfronteerd met de afwijking van de Lage Landen, die niet beantwoorden aan zijn stelling dat grondversnippering noodzakelijk een dalende produktiviteit met zich meebrengt, poogt hij op problematische wijze deze afwijking alsnog te doen overeenstemmen met zijn verklaringstheorie, zonder deze overigens substantieel te verrijken⁵⁰. Terwijl Brenner op elegante en overtuigende manier aanvaankelijk met behulp van de "methode van verschil" respectievelijk het demografisch en kommercialiseringsmodel ter verklaring van de doorbraak van het kapitalisme weerlegt, poogt hij in het tweede deel van zijn artikel met behulp van de "methode van overeenkomst" zijn verklaring in termen van klassestructuren gestalte te geven. Zijn alternatief model is echter even exclusief als de modellen die hij bestrijdt en het hele symposium, dat zich naar aanleiding van zijn artikel ontspon, wijst erop dat hij

onvoldoende aandacht heeft geschonken aan andere relevante oorzaken en betekenisvolle verschillen of variaties. Een gelijkaardige positie constateert men bij Skocpol: zij verklaart de drie door haar bestudeerde revoluties -de Franse, Russische en Chinese revolutie- vanuit een structureel perspectief, waarin revoluties exclusief worden verklaard door socio-politieke voorwaarden, enerzijds een crisis in het politieke systeem (de noodzakelijke voorwaarde) en, anderzijds, een crisis in de klasseverhoudingen leidend tot massale boerenopstanden (de voldoende voorwaarde). Zeer nadrukkelijk wijst zij elke "voluntaristische" verklaring, die naar ideologie of klassenbewustzijn verwijst, af. En net zoals Brenner benadrukt zij de uniformiteit van oorzaken, zodat zij eerder de overeenkomsten dan de verschillen tussen de Franse, Russische en Chinese revolutie uit de verf doet komen. De belangrijkste kritieken op haar boek liggen dan ook in dezelfde lijn als de kritieken op Brenner: 1e het feit dat zij in haar verklaringstheorie monokausaal te werk gaat en bijvoorbeeld, in haar geval, de rol van de ideologie, politieke organisatie en zelfbewuste sociale actie, als mediërende factoren, systematisch onderwaardeert, 2e het feit dat zij niet voldoende aandacht heeft besteed aan de systematische verschillen tussen de door haar bestudeerde revoluties⁵¹.

Samenvattend kunnen we besluiten dat het makro-kausale type, dat nochtans bij uitstek aan de logika van hypothese-toetsing beantwoordt, een chronisch gebrek vertoont aan voldoende falsifikatie, zowel op het vlak van de gepostuleerde oorzakelijke samenhang als op het vlak van de gepostuleerde uniformiteit tussen de bestudeerde verschijnselen. In beide gevallen komt dit voort uit een niet adequaat toepassen van de "methode van verschil" en een al te kritiekloze hantering van de "methode van overeenkomst". Dit wordt bijzonder goed onder woorden gebracht door Dennis Smith:

*"In one respect Skocpol's application of the comparative method is less penetrating than its use by Moore. In the exploitation of the 'method of difference' Skocpol quite deliberately confines herself to examples for comparison in which, despite several similarities to her cases of 'successful social revolution', both the hypothesised causes of social revolution and the outcome itself are absent. By citing such cases the initial hypothesis, already supported through the 'method of agreement', tends to be confirmed and the risk of encountering data which actually contradict that hypothesis is removed"*⁵³.

De inklusieve vergelijkende methode roept evidente bezwaren op. Een eerste bezwaar luidt dat het type al te gemakkelijk tot 'funktionele' verklaringen leidt, "in which a unit behaves a certain way because of the consequences of its behaviour for the system as a whole"⁵⁴. De functie van de verschijnselen in het vooropgestelde systeem blijkt niet zelden vooraf bepaald, waarbij het systeemdenken al te zeer een ernstige toetsing in de weg staat. De logika van het systeem primeert al te nadrukkelijk op het bewijsmateriaal. Zo moet volgens Wallerstein de sterkte van de staat beantwoorden aan haar lokatie in het economisch wereldsysteem, want indien de staten in respektievelijk het centrum, de semiperiferie, en de periferie even sterk (of potentieel even sterk) zouden zijn, dan, zo redeneert hij, "they would be in the position of blocking the effective operation of transnational economic entities whose locus were in another state. It would then follow that the world division of labor would be impeded, the world-economy decline, and eventually the world-system fell apart"⁵⁵. Zonder een hiërarchie van sterke en zwakke staten zou er in zijn wereld-economisch systeem geen sprake zijn van "ongelijke ruil", maar Wallerstein neemt deze hiërarchie eenvoudigweg voor waar aan omdat de logika van zijn systeemdenken dit vereist en niet omdat hij in staat is om dit alles te verifiëren, iets wat blijkens de talrijke kritieken overigens niet zo best zou meevallen⁵⁶. Een tweede

bezwaar, dat nauw met het voorgaande samenhangt, is de teleologische denkwijze. Niet zelden argumenteert Wallerstein dat bepaalde verschijnselen op een gegeven tijdstip en plaats zich zó en niet anders moesten voordoen met het oog op latere gebeurtenissen of toestanden die overeenstemmen (of schijnen overeen te stemmen) met wat zijn systeemmodel van de kapitalistische wereldeconomie vereist of voorspelt. Indien het bewijsmateriaal daadwerkelijk conform is aan zijn aposteriori-redenering dan gaat hij er zondermeer van uit dat zijn model een adequate verklaring verschaft; indien het bewijsmateriaal echter *niet* overeenstemt met zijn model, dan vermeldt hij het niet of verklaart hij het ad hoc en/of behandelt hij het als "accidenteel" t.o.v. de meer fundamentele verbanden die door zijn theorie van het wereldsysteem worden geïmpliceerd. Dit creëert, aldus Skocpol, een ondoordringbare afgrond tussen historische bevindingen en sociaalwetenschappelijke theorievorming. Een derde, vaak geopperd bezwaar luidt dat het inklusieve type en haar systeem-theoretische verklaringslogika geen *interne verandering* kan verklaren. Deze kritiek komt het meest voor in de literatuur en is welhaast een klassiek argument, dat ook vaak tegen het structureel-funktionalisme werd ingebracht⁵⁷. Al te veel nadruk wordt gelegd op de stabiliteit en de handhaving van het systeem, in die mate dat systeemverandering slechts door externe factoren kan worden teweeggebracht. Het systeem blijkt in laatste instantie buitengewoon statisch van aard: het bevat geen interne kontradikties die de verandering vanuit het systeem zelf zou kunnen verklaren. Bij Wallerstein komt dit het meest opvallend tot uiting wanneer hij de transitie van feodalisme, die door externe sociale en natuurlijke factoren van toevallige aard werd veroorzaakt. Een werkelijke theoretische verklaring van de dynamische overgang van het ene systeem naar het andere ontbreekt⁵⁸.

Ongetwijfeld worden in het inklusieve type de overeenkomsten overbenadrukt. Bovendien geldt hier, meer nog dan in het generaliserende en makro-kausale type, het gebrek aan empirische toetsing. Maar daartegenover staat dat geen enkel type zoveel inzicht geeft in de specifieke werking van het geheel en de onderlinge samenhang van de delen waaruit dit bestaat. Dit is, vooral op het vlak van de historische verklaring, niet onbelangrijk: bepaalde historische verklaringen die met behulp van de generaliserende, makro-kausale en in het bijzonder met de kontrasterende methode tot stand komen, blijken eerst vanuit de inklusieve benadering niet zelden op "lokale pseudo-oorzaken" te berusten. Een voorbeeld hiervan is de historische verklaring van de onderontwikkeling van Latijns-Amerika. Pas vanuit het oogpunt van een zich ontwikkelend kapitalistisch wereldsysteem wordt elke verklaring in termen van lokale feodale structuren op doorslaggevende wijze zoniet ontzenuwd dan toch minder ernstig in vraag gesteld⁵⁹.

Nog sterker dan in het inklusieve type worden in het *universaliserende type* de overeenkomsten beklemtoond. In de twintiger en dertiger jaren was er in de vergelijkende studie van revoluties een school die de "natuurlijke geschiedenis" poogde te rekonstrueren van grote revoluties. Op een wijze analoog aan de methode van de natuurlijke historie poogden auteurs zoals Edwards, Pettie en Brinton de gemeenschappelijke stadia te vereenzelvigen van de door hen bestudeerde revoluties.⁶⁰ Ofschoon hun theorieën volstaken met wetmatige, empirische generalisaties, die via inductieve weg waren verkregen, bleven deze toch vooral *beschrijvend* van aard: zij gaven geen oorzakelijke verklaring(en) van het ontstaan van grote revoluties, maar schetsten de universele anatomie van deze revoluties. In dit opzicht is het universaliserende type analoog aan het kontrasterende type: beide zijn eerder met beschrijving dan met verklaring begaan, wat niet wegneemt dat zij zich aan beide

uitersten van het continuüm "idiografisch-universeel" bevinden. Het universaliserende type wordt mijns inziens — en dit is een punt dat Tilly geheel veronachtzaamd — het best geïllustreerd aan de hand van wereldhistorische typologieën, zoals de door Marx onderscheiden maatschappijformaties. Hier bepaalt het soort van produktiewijze de structurele kenmerken van totale samenlevingen. Het perspectief is ronduit holistisch: eerst het soort van produktiewijze laat de onderlinge samenhang van diverse werkelijkheidsgebieden zien. Ook hier is er het gevaar van een statische en kritiekloze opvatting van de typologische konstrukties; het bekende transitie-debat is overigens een poging om met de dynamiek van maatschappijformaties in het reine te komen.⁶¹ De *verklaring* echter van de transitie van het ene maatschappijtype naar het andere, van de antieke naar de feodale, van de feodale naar de kapitalistische of koloniale produktiewijze⁶² wordt niet door de typologie zelf gegeven: zij verschaft de maatschappijhistorikus enkel ideaal-types die door het kontrasterende, generaliserende, makro-kausale of inklusieve type verondersteld en eventueel verklaard kunnen worden. Hiermee zijn we geheel in het probleem van de komplementariteit van de verschillende types aanbeland.

IV. Slotbeschouwingen: mogelijkheden en beperkingen van de komparatieve methode in de maatschappijgeschiedenis

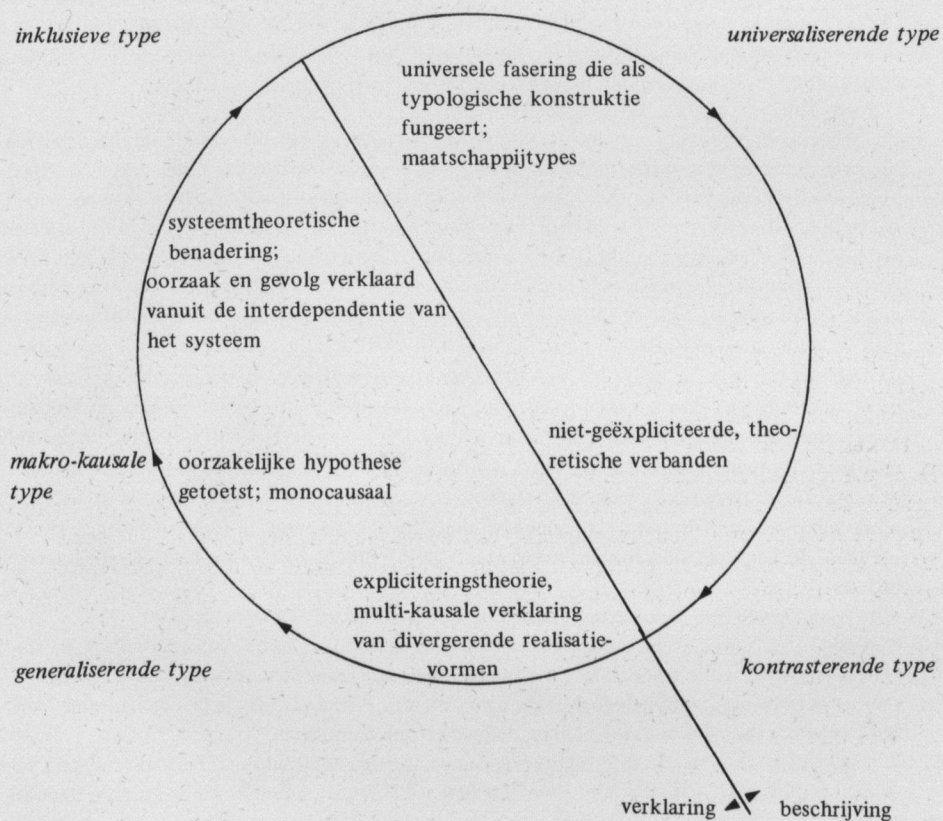
Wanneer we even terugkoppelen naar onze beschouwingen over de apragmatische geschiedfilosofie dan valt het op hoe kompleks de logika van de historische verklaring is in de praktijk van de komparatieve geschiedschrijving. In elk geval is intussen gebleken hoe bepalend de keuze van één type van komparatieve geschiedschrijving is voor de *logika* van de historische verklaring(en), die als eindprodukt(en) van de gebruikte komparatieve methode kan (kunnen) worden beschouwd. Toch lieten wij niet na de beperkingen van elk type afzonderlijk op het vlak van de historische verklaring na te gaan. Een belangrijke beperking die de komparatieve geschiedschrijving in haar geheel kenmerkt is het feit dat zij in regel op sekundaire bronnen berust, waarbij men reeds de interpretaties die daarin vervat liggen geneigd is voor waar aan te nemen. Komparatieve geschiedschrijving is vaak interpretatie van de interpretatie, wat nogmaals het eminente belang onderstreept van historische monografieën die door de komparatieve voorondersteld worden. Een andere ernstige globale beperking is het probleem van de vergelijkbaarheid van de bestudeerde verschijnselen, processen en structuren, een probleem dat vooral bij niet-tijd-ruimtelijke uniformiteit soms akute vormen kan aannemen. Het probleem van het anachronisme, volgens L. Febvre "de hoofdzonde van de historikus", loert hier vaak om de hoek. Hiermee samenhangend is een derde globale beperking die betrekking heeft met de eenheden en het niveau van vergelijking, die soms naargelang het gebruikte type dermate verschillend kunnen zijn dat de zinvolheid van vergelijking tussen de verschillende types bewtiffeld kan worden.

Toch zijn de resultaten van ons onderzoek in een welbepaald opzicht opmerkelijk: de uitersten op beide kontinua "overeenkomst-verschil" en "idiografisch-universeel" hebben het *minst* met historische verklaring te maken, ofschoon zowel het kontrasterende als het universaliserende type een onmisbare heuristische funktie

kunnen vervullen. De drie mengvormen daarentegen, respectievelijk de generaliserende, de makro-kausale en inklusieve vergelijking, nuanceren het verklaringsdualisme, dat zo sterk de a-pragmatische geschiedfilosofie heeft overheerst. De vraag die zich uiteindelijk aan de pragmatische geschiedfilosoof opdringt, is van normatieve aard: in welke mate verwijzen de bestaande types van komparatieve geschiedschrijving naar een verdere groei van de historische kennis. Het is op dit punt dat de mogelijkheden van de komparatieve methode in de maatschappijgeschiedenis precies zeer nauw lijken samen te hangen met de mate waarin onderzoekers bereid zullen zijn de *komplementariteit* van de diverse types te onderkennen en maximaal te verwezenlijken. Op basis van onze beschouwingen en in weerwil van het feit dat aanhangers van de verschillende types vaak onverzoenlijke kritiek op elkaar uitoefenen, blijkt toch de komplementariteit niet gering. Men zou zelfs van een *cyklische interactie* kunnen gewagen: een cyclus waarin het ene type naar het andere verwijst (zie het onderhavige schema). Zo blijkt het kontrasterende type, zoals R. Bendix onderstreepte, het bijzondere maatschappijtype te vooronderstellen, waarin de bijzondere gevallen zich voordoen. Deze typologische vooronderstelling komt precies dankzij de universaliserende vergelijking tot stand, die qua generalisatieniveau zelfs de inklusieve vergelijking overstijgt. Het kontrasterende type legt evenwel zoveel nadruk op de specificiteit van de onderzochte gevallen dat de theoretische verbanden in de narratio meestal stilzwijgend worden verondersteld. Dit vraagt om een nadere explicitering van deze theoretische verbanden, die in de generaliserende vergelijking plaatsvindt. Het generaliserende type poogt steeds de kontrasterende ontwikkelingen te specificeren en te verklaren vanuit de diverse *kombinaties* die relevante oorzaken kunnen aangaan. Dit multi-kausaal verklaringsmodel werpt echter de vraag op naar een *weging* van de oorzakelijke factoren die ons toelaat de doorslaggevende oorzaken vast te stellen. Deze makro-kausale analyse vindt echter plaats dank zij het "isoleren" van afhankelijke en onafhankelijke variabelen, een procedure die op haar beurt de vraag oproept naar de onderlinge samenhang van de variabelen, het *systeem* dat eerst laat zien hoe oorzaak en gevolg zich laten verklaren vanuit de interdependentie van de bestudeerde verschijnselen. Het systeem zelf is echter op-zich statisch van aard en verkrijgt pas een werkelijk historische dimensie wanneer wordt aangetoond welk stadium het bekleedt in de ontwikkelingsgang van de geschiedenis. Het kapitalistisch wereldsysteem van Wallerstein verwijst impliciet naar de opeenvolging van maatschappijformaties, zoals die oorspronkelijk door Marx werd gekonstrueerd, en waarin het kapitalisme slechts een stadium belichaamde in de universele geschiedenis. De kontrasterende komparativist zal de contrasten binnen het kapitalisme zodanig benadrukken dat het concept van het kapitalisme zelf ter discussie wordt gesteld. Deze hardnekkigheid van de specificiteit vervult een onontbeerlijke functie: zij is het heuristisch middel bij uitstek om generalisaties te verfijnen. Alleen wordt van de kontrasterende komparativist gevraagd dat hij de cyclische interactie niet blokkeert: dan pas is zijn werk betekenisvol en vruchtbaar.

*Schema : Komparatieve geschiedschrijving en historische verklaring :
cyklische interactie tussen de verschillende types*

NOTEN

- 1 The journal of Philosophy, 39, 1942 (blz. 35-48).
- 2 London, 1951.
- 3 Cfr. zijn *Historians' Fallacies*, London, 1970, blz. XI: "Today, a special subdiscipline of epistemology called the analytical philosophy of history is in a flourishing condition".
- 4 Oxford, 1976 (oorspr. gepublic. in 1974).
- 5 Cfr. zijn "The Presuppositions of Critical History", in zijn *Collected Essays*, Vol. I, Oxford, 1935. "Pretentious and even turgid in manner, it is a first-rate piece of analysis, and is certainly worth reading", aldus Walsh in zijn Introduction blz. 169.
- 6 Oxford, 1968 (oorspr. gepublic. in 1952).
- 7 Oxford, 1957
- 8 Zie Stegmüller, W., *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*. Band I: *Wissenschaftliche Erklärung und Begründung*, Berlin, 1969, blz. 85: "Das oben skizzierte Schema der DN-Erklärung wird im Englischen nach einen Vorschlag von W. Dray als das "covering-law-Modell" der wissenschaftlichen Erklärung bezeichnet". Hempel verstaat onder het "covering law"-model ook het inductief-statistische model. Cfr. zijn "Aspects of Scientific Explanation", in zijn *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*, N.Y., 1965, blz. 345-6: "The general conception of explanation by deductive subsumption under general laws or theoretical principles, as it has been outlined in this section, will be called the *deductive nomological-model*, or the *D-N model of explanation*; the laws invoked in such an explanation will also be referred to, in William Dray's suggestive phrase, as *covering laws*. Unlike Dray, however, I will not refer to the D-N model as the covering-law model, for I will subsequently introduce a second basic model of scientific explanation which also relies on covering laws, but which is not of deductive nomological form. The term "covering-law" model will then serve to refer to both of those models". Ik volg hier dus, om elk misverstand te vermijden, zeer nauwgezet Hempels terminologie.
- 9 Cfr. haar "Norm and Law in the Theory of Action", Inquiry, 1968 (blz. 400 - 9)
- 10 Hiermede paraphraseer ik een uitspraak van Mischel, Th., "Pragmatic Aspects of Explanation", Philosophy of Science, 1966, blz. 56: "Where Hempel claims that reasons cannot explain actions because we cannot deduce facts from norms, Peters claims that "mechanisms" cannot explain actions because we cannot deduce norms from facts."
- 11 Een bekend werkje waarin deze nieuwe gedaante van het methodologisch dualisme sterk naar voren kwam is: WINCH, P., *The Idea of a Science Science*, London, 1976 (oorspr. gepublic. in 1958).
- 12 Zie zijn: *Explanation and Understanding*, Ithaca, 1971, blz. 1-33 (Chapter I, The two traditions).
- 13 Cfr. Gallie, W.B., *Philosophy and the Historical Understanding*, N-Y., 1964, blz. 124.
- 14 Zie bijvoorbeeld Adelman, H., "Rational Explanation Reconsidered: Case Studies and the Hempel-Dray Model", History and Theory, 1974, 13 blz. 208.
- 15 Het voorbeeld betreft "the shots at Sarajewo and the outbreak of the First World War" en blijkt uiteindelijk een historische verklaring van een "quasi-causale" aard te zijn. Zie ook de kritische opmerking dienaangaande in: Manninen, J. and R.Toumela (Eds.), *Essays on Explanation and Understanding*, Dordrecht, 1976, blz. 316: "(...) the explanation offered (out of the outbreak of World War I) does not conform to the teleological model of explanation which he (d.w.z. von Wright) offered us, at the beginning of his book, as *the* model for ex-

- planation in history and the social sciences".
- 16 Zie respectievelijk Hempels "*Aspects of Scientific Explanation*", op. cit., blz. 447-453 (section 7: Genetic Explanation and Covering Laws) en Stegmüllers *Wissenschaftliche Erklärung und Begründung*, op. cit., blz. 117-20, 208-47 en 352-60.
 - 17 Cfr. MURPHEY, A.G. *Our Knowledge of the historical past*, Indianapolis, 1973 en GOLDSTEIN, L.J., *Historical Knowing*, Austin & London, 1976.
 - 18 Cfr. TOPOLSKI, J., *Methodology of History*, Dordrecht/Boston, 1976 (blz. 30-32 en 35-36).
 - 19 Dit is een wat riskant verwijt en wel om tweeërlei redenen. Ten eerste gingen de "filosofen van de gewone taal" (Gardiner, Dray) er prat op zuiver descriptief te werk te gaan en dit in tegenstelling tot het logisch-positivisme dat zich van bij de aanvang normatief opstelde t.a.v. de historische praktijk. Ten tweede is ook de pragmatische benadering slechts ten dele een "empirische reconstructie": zij is, net zoals de apragmatische geschiedfilosofie, steeds ook en noodgedwongen een "rationele reconstructie". Maar ook de taalfilosofen waren in deze materie nogal dubbelzinnig. Zie bijvoorbeeld: DRAY, W., "*The Historical Explanation of Actions Reconsidered*", in Gardiner, P. (ed.), *The Philosophy of History*, Oxford, 1974, blz. 68: "I should not myself want to limit the philosopher's task to a mere description of what historians do. His job, as Professor Arthur Danto and J.H. Pitt insist, is to explicate, not to duplicate, we expect from the philosopher a 'rational reconstruction' which may not in every instance, coincide exactly with what a practising historian does". Dray verwijst hiervoor naar DANTO, A., *Review*, *Ethics*, 1958, blz. 299 & PITT, J.H. "*Generalization in Historical Explanation*", *Journal of Philosophy*, 1959, blz. 579-80. Graham Gordon heeft op deze ambiguë houding van Dray expliciet attent gemaakt. Cfr. zijn : *Historical Explanation Reconsidered*, Aberdeen, 1983, blz. 33. Ook Hempel, wiens logisch-positivistische programma onomwonden normatief en zelfs reductionistisch is, heeft zich allesbehalve eenvoudig opgesteld : inderdaad, zo heeft hij in toenemende mate zijn DN-model geliberaliseerd om concessies te doen aan de eigenaardigheden van de historische verklaring in de praktijk.
 - 20 Zie voor een kritische discussie van Kuhns theorie m.b.t. de ontwikkeling van de sociale wetenschappen en de geschiedwetenschap, mijn *Paradigms, Normal Science and the Growth of Knowledge in History and the Social Sciences : A Critical Approach of Kuhnian Interpretations*, binnenkort te verschijnen in de 2nd European Cheiron Proceedings.
 - 21 Cfr. Iggers, G., *New Directions in European Historiography*, Middletown (Conn.), 1975, blz. 31 : "No new 'paradigm' has emerged which within the community of historians has gained the degree of acceptance that the Rankean model, however limited its influence, had temporarily possessed in the late nineteenth and the early twentieth centuries. Rather, in the place of one paradigm' a number of paradigms have emerged, each presenting a model of inquiry seeking greater scientificity for a community of historians and each closely interwoven with certain general notions regarding the nature of historical reality which reflect the ideological, social and political divisions within the scholarly community".
 - 22 Cfr. Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1973 (4de, herziene uitgave door J. Winckelmann).
 - 23 Zie over het concept "Gesellschaftsgeschichte" o.m. Kocka, J., *Sozialgeschichte*, Göttingen, 1977 (blz. 97 - 111); Wehler, H.-U., "Kritik und Kritische Antikritik" in : *Historische Zeitschrift*, 1977 (blz. 347 - 384) en zijn *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt, 1977
 - 24 Zie zijn : *Mélanges Historiques*, Paris, 1963, Tome 1 (blz. 16 - 40). Dit artikel verscheen oorspronkelijk in de *Revue de Synthèse Historique*, 46, 1928 (blz. 10 - 50)
 - 25 Zie zijn *Sozialgeschichte*, op. cit., blz. 101
 - 26 Zie hierover o.m. het reeds klassieke werk : Krieger, L., *The German Idea of Freedom : History of a political Tradition*, Chicago, 1957

- 27 Zie bijvoorbeeld : Lewis, O., "Comparisons in Cultural Anthropology", in : Moore, F.W. (ed.), *Readings in Cross-Cultural Methodology*, New Haven, 1961 (blz. 50 - 85); Goodenough, W.H., *Description and Comparison in Cultural Anthropology*, Chicago, 1970; Hammel, E.A., *The Comparative Method in Anthropological Perspective in Comparative Studies in Society and History*, 22, 1980 (blz. 145 - 155); Richter, M., "Comparative political Analysis in Montesquie and Tocqueville" in *Comparative politics*, 1, 1969 (blz. 129 - 160); Vallier, I. (ed.), *Comparative Methods in Sociology*, Berkeley/London, 1971; Smelser, N.J., *Comparative Methods in the Social Sciences and Essays in Sociological Explanation*, London, 1976.
- 28 Cfr. "Marc Bloch and the Logic of Comparative History", *History and Theory*, 6, 1967 (blz. 208 - 218).
- 29 *Comparative Studies in Society and History*, 22, 1978 (blz. 174 - 197).
- 30 Ann Arbor, Univ. of Michigan, CRSO Working Paper 295, 1983
- 31 Boston, 1966
- 32 Cambridge, 1979
- 33 New York, 1975
- 34 Zie zijn : *Work and authority in Industry*, New York, 1956
- 35 Zie voor deze typering : Tilly, *Big Structures*, blz. 60 - 61
- 36 *Past and Present*, 70, 1976 (blz. 30 - 75). Het is jammer dat Tilly nergens gewag maakt van dit voortreffelijke artikel.
- 37 Cfr. zijn : *The Modern World System*, 2 vols., New York, 1974 en 1980
- 38 Het bekendste voorbeeld is vanzelfsprekend : Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge, 1960
- 39 Het klassieke werk is, zoals men weet : Brinton, C., *The Anatomy of Revolution*, 1965 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1938)
- 40 Zie e.g.: Bendix, R., "Concepts and Generalizations in Comparative Sociological Studies", in zijn *Embattled Reason : Essays on Social Knowledge*, New York, 1970, blz. 182
- 41 Cfr. Skocpol/Somers, op. cit., blz. 192
- 42 Cfr. Fischer, D.H., *Historians' Fallacies*, New York, 1970 (blz. 166 - 167).
- 43 Cfr. Tilly, *Big Structures*, blz. 73
- 44 Cfr. Bendix, "Concepts and Generalizations", blz. 182
- 45 Zie met name over dit probleem van eklektisme m.b.t. het ideaaltype : Kocka, J., *Klassengesellschaft im Krieg : Deutsche Sozialgeschichte 1914 - 1918*, Göttingen, 1973, blz. 139
- 46 Cfr. Stone, L., "News from everywhere" (recensie van Moores *Social Origins*), *New York Review of books*, August 24, 1967 (blz. 31 - 35); Zagorin, P., "Theories of Revolution in contemporary Historiography", *Political Science Quarterly*, 88, 1973 (blz. 40 - 41); Lowenthal, D. "Review of Social Origins", *History and Theory*, 7, 1968, blz. 259.
- 47 Skocpol/Somers, op. cit., blz. 195
- 48 Dit staat in tegenstelling met Tilly's groot vertrouwen in de falsificeerbaarheid van dit type, zie zijn *Big Structures*, blz. 90 : "(...) a successful generalizing comparison produces a principle that extends readily to new cases, yet it is relatively easy to verify, falsify, or modify on the basis of the new evidence".
- 49 Zie hierover : Smith, D., *Barrington Moore : Violence, morality and political change*, London, 1983, in het bijzonder de sectie "Social Origins : the critical response" (blz. 25 - 32). Het is verbazingwekkend hoeveel tegenstrijdige commentaren het boek van Moore opriep.
- 50 Cfr. zijn : *The Agrarian Roots Of European Capitalism*, *Past and Present*, 97, 1982, Blz. 109, waar Brenner gekonfronteerd met vooral de Vlaamse contrasten op dit punt een soort van immuniseringsstrategie gebruikt door te verklaren dat het niet in zijn bedoeling lag om transhistorische wetten te formuleren.
- 51 Voor deze eerste kritiek zie de schitterende recensie van J.M. Himmelstein & M.S. Kimmel,

- "The implications and limits of Skocpol's Structural Model", *American Journal of Sociology*, vol. 86, 1981 (blz. 1145 - 1154), in het bijzonder blz. 1153-4. Voor de tweede kritiek, zie het eerstvolgende citaat.
- 52 Smith, D., *Barrington Moore*, op. cit., blz. 160
- 53 Voor een goede systeemtheoretische karakterisering van Wallersteins benadering, zie : Aronowitz, S., "A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's 'The Modern World System'", *Theory and Society*, 10, 1981 (blz. 503 - 520)
- 54 Cfr. Tilly, *Big Structures*, op. cit., blz. 104
- 55 Cfr. Wallerstein, I., *The Modern World System*, op. cit., blz. 355
- 56 Dit blijkt uit de empirische detailkritiek die door critici werd gegeven. Zie o.m. Skocpol, Th., "Wallerstein's World Capitalistic System : A Theoretical and Historical Critique", *American Journal of Sociology*, 82, 1977 (blz. 1075 - 1090).
- 57 Zie naast de reeds vermelde recensieartikelen over Wallerstein door Aronowitz en Skocpol, de indringende kritiek van R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development : a Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, III, 1977 (blz. 25 - 92)
- 58 Cfr. Skocpol's recensieartikel, blz. 1078 : "The most obvious difficulty is the lack of any theoretical conception of the dynamics of feudalism, which is neither a 'world empire' nor a 'world economy' in Wallerstein's terms".
- 59 Zie hierover : Frank, A.G., "Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology", in zijn : *Latin America : Underdevelopment or Revolution*, New York, 1969 (blz. 21-94).
- 60 Zie voor een heldere samenvatting : Goldstone, J.A., "The Comparative and Historical Study of Revolutions", *Annual Review of Sociology*, 8, 1982 (blz. 189 - 192)
- 61 De locus classicus van het transitiedebat is : Hilton, R. (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London, 1976.
- 62 Over de 'koloniale produktiewijze', zie met name : Banaji, J., "For a Theory of Colonial Modes of Production", *Economic and Political Weekly*, VII, 1972 (blz. 2498 - 2502) ; Alavi, H., "India and the Colonial Mode of Production", *Economic and Political Weekly*, X, 1975 (blz. 1235 - 1262).